

Sajó András
az MTA levelező tagja

A JOGOSULTSÁGOK LEHETŐSÉGE

Elhangzott 1996. október 9-én

„Megtethezem. Te nem teheted ezt velem.” S különösen: „Az állam ezt nem teheti senkivel!” „Nekem jár!” „Nekem ezzel az állam tartozik!” Két eltérő világnézet, két eltérő világ. Magyarország talán e kettő közt imbolyog.

Az első az egyéni jogosultságok individualista nyelve, a második a szociális járandóságoké. Mindkettő jogosultságra hivatkozik.

Mégis, egészen más társadalmi párbeszéd bontakozik ki e kétféle, bár azonos kifejezéseket használó nyelv szabályai alapján. A kétféle nyelv, a kétféle világnézet eltérő cselekvési programokat diktál. Miféle hatalmi viszonyok érvényesülnek az eltérő nyelvet beszélő állami előírások rendszerében, a tétel-jogban? Miféle cselekvési programokat szolgálnak a jogosultságok, mennyiben segítik a *szabadság* megjelenését? Mennyi szabadsághordozó jogosultság fér a jogba, mikor lyukasztja ki annak durva zsákját, mikor fullad bele? Mikor válik a jogilag teremtett, korántsem pártatlan és elfogulatlan *rend* a jogosultságban hordozott szabadság elnyomójává? Mikor ássa alá a rendet a jogosultság képviselte hatalmasság, pimaszság, önkény, felelőtlenység és szabadosság? És egyáltalán: van-e értelme az egyéni autonómiát vagy legalább határozott várandóságot jelentő jogosultságról, cselekvési programról vagy biztos szolgáltatás reményéről szólni a bizonytalanságokat kezelő posztmodern szabályozás világában? Van-e lehetőség, esély arra, hogy a jogosultságok befolyásolják a jogászai gondolkodást és a társadalmi cselekvést? Van-e lehetősége a jogosultságoknak?

Ezekkel a kérdésekkel foglalkozom az alábbiakban.

Kételyek

Elöljáróban meg kell vallanom, hogy ez az írás jogosultságokat érintő *kételyekről* szól. Mentségemre szolgáljon, hogy aki nem kételkedik, az talán nem is hisz értelmesen. A ráció korában a hit a szeretett tárgy iránti szkeptikus távolságtartást követel. A kétely az ésszerű hit formája. Azért és annyiban hihetek, amennyiben az, amit szeretnék, nem bukott el végérvényesen az értelem vizsgáján, ámde nélkülözi a racionális bizonyosság megnyugtató érdektelenségét. A jogosultságokat, mint a szabadságra képesítő jogi lehetőséget ismerjük és helyeseljük, mégsem mondhatunk le némi távolságtartásról. A jogosultságok ugyanis a szabadság következményei iránti közönyt szentesítik, s a jogosultságok iránti vakhit és buzgalom anarchiához vagy nevetségességhez vezet.

Egy másfajta kételyről is szeretnék szót ejteni: a hitetlenek cinizmusáról. Ez a hideg hatalom-manipulátorok körében sikkes, de társadalmunk egészétől sem idegen attitűd megfutja a jogok iránti köteles civilizációs tiszteletkört, de nem hajlandó azokat komolyan venni. A jogosultságokat nem tekinti adu ásznak a jogi-szabályozási értékvitákban. Az intézményi, állami cselekvésben az elismert jogosultságok nem számítanak komoly érvnek. A szabadságok érvényesülésének terheit e realpolitikuskok nem viselik, és nem hajlandók elismerni se.

A modernitás a pimaszság rendszere: a modernitásban isten, állam, rendőr, tanítás, atyai pofon – a szeretet és annak megvonása is – vitatható és igazolásra szorul. Az államot a hazafiság, az erőfölény, a megszokás, a szakértelem, a demokratikus létrehozás és befolyás nevében igazolják; s mindezen túl jogállamként. A jogállamisághoz nem elegendő, hogy az állam megfelel a saját szabályainak. A porosz formális *Rechtsstaatlichkeit* felett eljárt az idő. A jogállam tiszteletben tartja mások cselekvési lehetőségét. A polgár jogosítványa abban áll, hogy az állam vele bizonyos dolgokat nem tehet meg. Ha az állam terhelni kívánja polgárait, egyre inkább bizonyítani kell, hogy nem sért jogosultságot, hogy egyáltalán joga van szabályozni.

A szabadság elve azt kívánná, hogy az állam csak a szabadság biztosítására lépjen fel szabályozóként, csak a szabadságok érvényesüléséhez szükséges feltételeket biztosítsa. A jogosultság kifejezés hagyományosan az egyén cselekvési *lehetőségét* és ennek érvényesülését jelenti. A jogosultság a szó klasszikus értelmében negatív jog, állami beavatkozásmentességet vagy beavatkozási korlátot hivatott biztosítani.

Ahol a szabadság – a társadalom viszonyainak természete vagy torzultsága miatt – önmaga ellen fordul, ott ezek kiigazítására lép fel a törvényhozó. Ahogy a természetes monopóliumok vagy a szabadpiac működési elégtelenségei ese-

tében. Ám a ténylegesen létező jogállamok rendszerint ennél enyhébb igazoláskritériummal is beérik a korlátozó szabályozáshoz. Mindaz szabályozható, ami a társadalmi rend és béke fenntartásához szükségesnek vagy akár csak hasznosnak minősül. A létező társadalmak létező emberei nem a szabadság elve jegyében cselekvő, önmérsékletre képes, autonóm lények, a szabadság korlátozása tehát mind a társadalmi béke, mind pedig a szabadság érdekében szükséges.

Az állam – a közakarát letéteményeseként és nevében – korlátlan szabályozhatnókban szenved. Ennek az alkotmányos rendszerekben alapvető jogosultságok igyekeznek gátat szabni. A jogosultság a törvényhozó iránytűje: nem annyira abban a ma szokásos és gyanús értelemben, hogy a jogosultságok diktálta értékek szerinti jogrendszert kell a törvényhozónak fejlesztenie, mint inkább abban a megnyugtatóbban minimalista jelentésben, hogy a jogosultságokat *békén kell hagyni*. Ezt a szerepet tulajdonította már az 1789-es francia Alkotmányozó Nemzetgyűlés tagjainak többsége is az emberi jogoknak az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatában: a Nemzetgyűlésbe szerveződött francia nép azért nyilvánította ki az ember szent jogait, hogy a törvényhozó aktusai szünet nélkül összemérhetőek legyenek a jogokkal.

A 18. század végén az alkotmányosság érvényesülését elsősorban a törvényhozás és a végrehajtás közti hatalommegosztástól remélték. Kevésbé tűnt fontosnak, hogy az állam korlátozásában alapjogokra támaszkodjanak, mivel az államnak kevés szabadságkorlátozó eszköz állt rendelkezésére. A szabályozás a jogosultságok érvényesülésének magánformáját szolgálta. A jogosultság itt mindenekelőtt a tulajdonjogot és a szerződés szabadságát jelenti. Ezek nem a törvényhozás korlátjaként, hanem az autonóm cselekvés forrásaként voltak fontosak. A jognak az a dolga, hogy biztosítsa a meglevő tulajdon fölötti szabad rendelkezést és használatot. A jogosultságok a tulajdonon kívül ígéretből származtak. A szerződésben az emberek kötelezettséget vállaltak, a kötelezettség a másik felet feljogosítottá tette.

A magántulajdont minden történelmi korszakban határok közé szorították – legalább a kisajátítás lehetőségének fenntartásával. A szerződési szabadságnak is voltak közrendi korlátai. De mindezen megszorítások a 19. században – legalábbis a későbbiekhez képest – még jelentéktelenek voltak, és kevésbé terheltek a szabadságot. Csak a jóléti igények erősödésével, az állam szociális vállalkásaira tekintettel váltak „behatárolttá” e szabadságok. A folyamat a 19. század végén kezdődött, és az első világháború alatt (pl. lakbérkontroll), majd a világválság idején erősödött föl. A megnövekedett államgépezet élt azzal a korábban a szabadságjogok nevében nem vitatott, de csak szűk körben érvényesített lehetőségével, hogy jóléti, rendészeti megfontolásokból szabályozzon. A 20.

század közepéig alig vonták komoly intézményes jogi korlátok közé az államot. Az amerikai Legfelsőbb Bíróság a New Deal körüli csatát elveszítve egy időre föladta azt az ellenállást, amelyet a századfordulón a szociális törvényhozással szemben tanúsított.

A második világháború után a társadalmakban megszenvedett igazságtalanságból az igazságosság iránti új érzékenység támadt. Az emberi jogok felértékelődtek, a törvényhozás hirtelen készséget árult el az alapvető jogok tiszteletben tartása iránt. A jogosultság-forradalom egyik újabb hulláma csapódott a rendsziklájának. Mivel a náci semmibe vették a szabadságot és az egyenlőséget, a demokrácia híveit – győzelmük után is – tovább hajtotta az antifasiszta harci lendület. Bár a háború után a Nyugat és a Kelet egyaránt a központi tervezés bűvkörébe került, és a jogalkotás a társadalmi jólét mérnökeinek falazóblokja lett, az emberi jogok szellemét – a 19. századi pozitivista fordulattól eltérően – nem lehetett visszaparancsolni homályos, pókhálós palackjába. „Hiszen – amint Musil írja – mi sem természetesebb, mint hogy a szellemet tekintjük minden létező dolog ... urának. Tanítják is. Aki-ami teheti, szellemmel díszíti, szegélyezi magát.”

A jogrend a mindenkori, gyakran nyíltan represszív politikai hatalom rendje. Amíg – lényegében az ötvenes évekig – a széles tömegeket nem sikerült a politikai rendszerbe kooptálni, és erős volt a társadalmi konfrontáció, addig a politikai hatalom világszerte keményen válaszolt minden kihívásra. Elég itt a szólásszabadság amerikai értelmezésére utalni: legalább 1951-ig, de inkább az ötvenes évek végéig minden forradalmi propaganda a rendszert veszélyeztetőnek minősült, és mint ilyen, a szólásszabadság nevében védett közlés körén kívül állt. Hasonlóképp hisztérikus, szabadságkorlátozó volt a japán származású amerikaiak internálása a második világháború során. A kollaboráció megelőzésével szemben nem számított az állampolgár szabadsága.

Egyenlőtlen helyzetű személyek közt a szabadság lehetősége kiszolgáltatottságot és magánélnyomást intézményesít. A klasszikus (negatív) jogosultságok arra a társadalmi következményeiben ellentmondásos és hipokrita feltevésre épültek, hogy az emberek képesek jogaikat érvényesíteni, képesek élni a szabadsággal – csak az állam hagyjon nekik békét. Az én jogosultságomnak csak más szabadsága és jogosultsága jelentené a határát.

Az emberi jogok tisztelete a tételes jogban civilizációs mércévé vált, s ez alól az 1989 után formálódó demokráciák sem vonhatták ki magukat, még ha 1989 – mint minden forradalom – csak a tagadott régi tartalmak ezer módon való továbbélését szolgálja is. Új meg új jogokról hallani. És mind-mind csillogó szemmel lelkesedő, hivatásos védelmezőkre talál. Ahány új jog, annyi új tanzsék reménye. De legalább egy tisztos megélhetést kínáló nemzetközi konfe-

renciasorozatra futja... Hazai érzékenységeket kerülendő, egy lengyel gyöngyszemre utalnék. A szerző, az Egészségügyi Világszervezet alapokmányára hivatkozva, az egészséget emberi jognak minősíti. Eszerint „[a] legjobb elérhető egészségi állapot minden emberi lény egyik alapvető joga”. A szerző bosszúságára ugyan az államok *kötelezettségeit* megállapító nemzetközi dokumentumok nem említik e jogot, de azért tudósunk – sokadmagával – mégis úgy tesz, mintha elméletileg elfogadott, igazolt jogról értekezne. Elvégre, amint Freud is megfigyelte: „ha túlságosan gyakran ... öntenek szavakba egy-egy emléket, az lassanként sztereotípiává merevedik ... és egyre tovább burjánzik az eredeti rovására”. Vagy a szólásszabadság hirdetői nem ugyanígy jártak-e el olyan korokban, amelyekben a cenzúra helyességéről és szükségességéről majd mindenki meg volt győződve?

Szabadság vagy szükség

A negatív szabadságjogokkal persze mindig akadtak gondok. Mivel a szegények anyagi okokból nemigen tudnak mit kezdeni absztrakt cselekvési lehetőségekkel, széles rétegek szemében a jogok csak az erőfölény érvényesülési eszközének tűntek. Hiába a választás szabadsága, ha nincs mi között választani. Hiába a jogosultság a bíróság előtti védelemhez a büntetőeljárásban, ha a szegény ember nem tudja megfizetni az ügyvédet. A jóléti államokban megkísérelték minden politikailag releváns osztály gazdasági és politikai integrációját, amihez az előnyökből eddig nem részesedők „bevonására” volt szükség. Előtérbe került a jogosítványok állami előmozdítása és az állami szociális juttatások intézményesítése.

A fejlettebb piacgazdaságok persze a szociális jogok alapjoggá tételében rendkívül óvatosak. A jóléti jogosultságok ugyanis döntő módon befolyásolják a jogosultságok szabadsághordozó képességét. A posztkommunista országokban viszont – mint a magyar példa is mutatja – a szociális alapjogi rendszer kiépítésében igen messzire kívánnak menni. A garantált közepes jólét cselekvési programja azzal jár, hogy a szabadság helyébe az államtól való garantált függőség kerülhet. A vallásszabadság itt már nemcsak azt jelenti, hogy mindenki zavartalanul követheti vallása előírásait egyháza kebelében, hanem azt is, hogy az állam tartja el az egyházat, miáltal a hívő (akár rászorult erre, akár nem) anyagi teherviselés nélkül üdvözülhet. Azt mondják: valahányszor rászorultság jogcímén állami juttatásokat követel valaki, mindjárt jogosultnak mondja magát. A szabadság helyett a *szükség* válik a követelés alapjává, s a szabad, autonóm polgár helyét a rászorult, sőt rászorultnak vélelmezett egyén foglalja el. Állítólag azért járna a támogatásban álló jog, hogy a polgár garantáltan szabad

lehesen. A támogatás szabaddá tesz; a szabadság pedig arra való, hogy a szabad ember demokratikus eszközökkel a támogatottságához ragaszkodjon.

A jogosultságok szemüvegén át a jóléti állam fejőstehénnek látszik. Az állam nyújtson szolgáltatásokat – hangzik a követelés –, amint hogy az állam is e jogosultságokra hivatkozva terheli a megváltozott viszonyok közt polgárait. Az ellátási jogosultságok keresztezik a klasszikus jogosultságok érvényesülését, suksükölnek, belerondítanak a jogosultságok nyelvtanába. A szabadság fontossági sorrendjei összekavarodnak. A jogosultságok bősége a jogosultságok kioltásához vezet. Anyagi erőforrás – és így társadalmi erőfeszítés – sem jut e töméntelen jog érvényesítésére. Az inflálódott jogosultságok közt választani kell – és az állam az, aki választ. A jogosultságok, amelyek történelmileg az állam korlátozását szolgálták, itt az állam mazsolázással megalapozott hatalmát erősítik.

Ahogy azonban a jogosultságok sokasodnak, egyre inkább egymásba is ütköznek. Amikor pedig az állam – a jogokat érvényesítendő – keresztes hadjáratra vállalkozik, akkor a hatóságok a „kevésbé lényeges” jogokon átgázolnak. Történetesen az állam számára kényelmetlen jogok szoktak „kevésbé lényegesnek” minősülni.

A jogosultságok nyelvét beszélő közösségben igazolási szempontból könnyebb egy jogosultság nevében korlátozni egy másik jogot, mintha egyszerűen a közérdekre, a nemzetbiztonságra, az egészségvédelemre hivatkoznának. Ilyenkor a beavatkozás mélyebbre hatol, és intenzívebb. Elegánsabb a besúgókat a személyiségi jogok nevében védelmezni, mint a nemzetbiztonságra hivatkozva. Így nem kell megvallani, miben is áll a nemzetbiztonság, és mennyiben sérülne, ha kiderülne, hogy kik, miként hallgattak le másokat, *anno*.

Az államnak immár kötelessége vagy elismert feladata – vagyis lehetősége –, hogy a szociális jogok mintájára a negatív jogok érvényesülését is biztosítsa a legkülönbözőbb társadalmi viszonyokban – például, hogy „igazi” egyenlőség érvényesüljön.

A jogok állami előmozdításának kétes következményeit a tanszabadság példáján szemléltethetjük. A *tanszabadság* a vállalkozási, cselekvési és szólásszabadság kombinációja. A meghirdetett tanszabadság ellenére az egyetemeket a 19. századi Európában az állam szigorodó felügyelet alatt tartotta. Az államok többnyire monopolizálták is a felsőoktatást, részben azon az alapon, hogy a költségvetés állja a cechet. A tanárok közszolgálatba kerültek. Pedig a felsőoktatás szabadsága azt jelentené, hogy aki akar és képes, az tanulhasson 18 éves kora után, s aki akar – és képes –, tanítsa őket mindenre, ami nem ártalmas. Az állam – e felfogás alapján – a köz védelmében legfeljebb minőség-ellenőrzést végez,

megjelölve, hogy milyen személyi/tárgyi feltételek esetén nevezheti magát egy intézmény egyetemnek. Az ellenőrzés a kimenő termékre, a diák tudására vonatkozik, főleg, ha az egyetem valami közhitelű igazolást akar adni egy olyan képesítésről, melynek birtokában a diplomás rászabadul a közönségre. Ettől a „minőségvédelmi” kérdéstől alapvetően különbözik az, hogy miként juttatható az egyetemre az, aki egyébként anyagi okokból nem engedhetné meg magának a tanulást. Az állam és a társadalom segíthet. Ahol azonban az egyenlősítés és ezzel a jogosultságok kiterjesztése lesz az állam „morális küldetése”, ott megkezdődik az állam jogosultságérvényesítő tevékenykedése, a monopolizálás és jogosultságkorlátozás. A jogosultságok állami szecskázása során a jogosultságok „előmozdítása” az első lépés; a jogosultságok egyenlő élvezetének állítólagos megteremtése a végpont.

Az állam befolyása az egyetemekre nő, de a biztos támogatás pórázára fűzött egyetemek nem elégedetlenek ezzel. Az állami monopólium megkíméli őket a versenytől. A tanzabadság joga immár csak azt a követelést fejezi ki, hogy mérlegelés nélkül járjon az állami támogatás – mert minden külső ellenőrzés „beleszólás” lenne. Így lesz a cselekvési lehetőségből és kockázatból a támogatásra jogosítottakat megillető kiváltság, részesedési és részeltetési jog.

A szociális segélyezettek elvonhatatlan jogai kapcsán hasonló viszonyokkal találkozunk. A segélyezettek lemondtak vagy megfosztódtak a cselekvési lehetőségtől, a magánvállalkozás kockázatától, cserébe a státushoz fűződő juttatások joga „jár”.

A klasszikus jogosultság nyelve

Az eddigieket a szabadsághordozó jogosultságok féltése diktálta. A klasszikus jogosultsági rendszert tekintem a kívánatos jogi rendszer alapkövének. Ez szolgálja az ember nagykorúságát. Az ennek feltevései szerint folytatott jogi diskurzus korlátozza a leginkább az állami önkényt. Összességében költséghatékonyabb is, mert ez a költségeket az érintettre terhelő társadalmi szabályozási forma (legalábbis bizonyos gazdasági és intézményi fejlettség mellett).

A jogosultságok ezen előnyei azonban nem szembeötlőek. Csak akkor csillan fel a jogosultság értéke, ha a jogosultságok figyelmen kívül maradásával járó lehetséges igazságtalanságokra pillantunk. Aztán meg a jogosultságok sokszor kellemetlennek tűnnek. A szólásszabadság zavaró, sőt sértő dolgok kimondását teszi lehetővé. A szólásszabadság a közlő, és nem a hallgató s főleg nem az érintett mellett foglal állást. De a szólásszabadság társadalmi előnyei kellően indokolják ezen alapvető jog fenntartását. A demokrácia működéséhez nélkülözhetetlen a politikai véleményformálás, az pedig nincs szabad sajtó nélkül.

Az utilitárius és az emberi autonómiára vonatkozó hivatkozások mellett más, tisztán értéketikai legitimációk is lehetségesek a jogosultságok védelmében. De hogy a jogrendben a jogosultsági nyelvet és az annak megfelelő dialógust az emberi jogok természetjogi elméletére hivatkozva alapozzuk meg, az gyermekded és veszélyes torzításokkal is jár. Hogy az alapvető jogosultságok nem természetjogi jellegű emberi jogok, még nem jelenti azt, hogy ne lehetne a tételes jogot – jelentős mértékben – jogosultsági kategóriákba megszerkeszteni.

Amikor a személyes autonómiát tisztelő társadalmak a jogi szabályozásban (vagy annak meghatározó részei tekintetében) a jogosultságok nyelvét választják, ehhez nem kell elismerniük, hogy a jogosultságok az ember lényegéből vagy az isteni elrendeltetés folytán kötelező előírások. Minden nyelv konvencionális megállapodást feltételez, s a jogosultság konvenciókénti elfogadása esetén hatékony kommunikációt biztosít. A jogosultság a jogi nyelvben sajátos, kitüntetett szerepet játszik: nem igényel további igazolást. Ellenkezőleg, a további jogi előírások és a másodlagos jogosultságok számára maga szolgál igazolásul. A jogosultság e fogalma nem jelenti azt, hogy a jogosultságokra hivatkozás világossá tenné, mi is számít jogosultságnak, vagy hogy a jogosultság ne lenne korlátozható.

A jogosultságok nyelvén megfogalmazott jogrendszer híve nem érzéketlen a jogosultságok köré szerveződő jogi és társadalmi diskurzus és cselekvés korlátai, megértési zavarai és diszfunkcionális társadalmi következményei iránt. A jogrend kínálta szabadság olyan élvezetet kínál, mint amiben a perzsa asszonyok részesülnek abban a háremben, amiről Montesquieu ír: „Ott a kedvtelések is súlyosak s a gyönyörök is szigorúak, és szinte sosem élvezhetik másként, mint a függés és a hatalom jeleiként.”

A jogosultságoknak a mainál teljesebb kiépülése sem teremtené meg a létező világok legjobbját. A jogosultsági alapú jogrendszernek azonban kétségtelen előnye, hogy bizonyos – önkényes, illetve állami túlhatalmat eredményező – társadalmi változásokat kizár, illetve megnehezít. Ugyanakkor, mint társadalmi kommunikációs formának, vannak komoly jelentéstorzító hatásai. A jogosultságok nyelve korlátozott társadalmi közlést és költséges cselekvéseket eredményez. Ezek a költségek a posztkommunista átmenet idején különösen magasnak tűnhetnek, ha viszont a társadalom nem vállalja ezt, az hosszú távon kizárja a modernizációt és a felzárkózást.

Az sem tagadható, hogy a jogosultságok jegyében szervezett, illetve ezek algoritmusát követő társadalmi cselekvések meghatározott kimeneteleknek kedveznek. E kimenetelek minden hatalmi különbségre épülő, hierarchizált társadalomban a *status quó*t segítik. Különösen aggasztó a jogosultságok jóléti

elosztási hatása az olyan átmeneti rendszerekben, ahol az öröklött *status quo* a rendszer saját önmeghatározása szerint is jelentős mértékben illegitim. Ez a helyzet a posztkommunizmusban is. Az új demokráciák a régi uralom tagadásaként jöttek létre, ám a jog uralma a létező jogosítványokat őrzi. A korábbi kedvezményezettek egykor illegitim kiváltságai jogszerű jogosultságként jelennek meg. Az egykori kollaboránsok (és rosszabbak) személyiségi és büntetőeljárás jogainak érvényesítése az előző rendszer felelőseinek személyi biztonságot nyújt. A tulajdonjogok védelme az „eredeti tőkefelhalmozás” kétes figuráit „mossa át”, miközben a legtöbb országban az új jogrendszer a nélkülözéssel és a biztonságvesztéssel azonosul a vesztesek széles tömegei szemében.

Az 1989-ben kezdődött *jogosultság-forradalom* befejezetlen marad; mint homályos terv tovább munkál ugyan, de kényelmes, megnyugtató és megtévesztő szerkezetei mögött változatlanul a mindenkori hatalom diktálta rend és rendetlenség érvényesül.

A társadalmi rend fenntartása erőfeszítést igényel. A rend fenntartása társadalmilag költséges, különösen, ha a jogosultak maguk nem hajlandók a rendet alkotó határokat fenntartani, vagyis a jogosultságok gyakorlásának költségeit magukra vállalni, interiorizálni. A kelet-európai jogrendek egyik legnagyobb nehézsége a jogosultsággyakorlás kultúrájának hiányából adódik. Ezért nem jön létre az önkorlátozás és önmérséklet civilizációja. Egyébként sem lehet illúzióknak a tulajdon szülte szabadság iránt. Ahogy sokunk tanítómesterének, Eörsi Gyulának egyik kedvenc Brecht-idézete mondja: „Mit számít egy bankrablás egy bankalapításhoz képest?”

A szabadságnak sehogy sem akarózik rendet szülnie. Mit tesz egy tulajdonos, ha azt tapasztalja, hogy joggyakorlásának költségeit másokra vagy a közre terhelheti, mivel a nem tulajdonosok ellenállása, önvédelmi képessége csekély? A tulajdonos élni fog e rövid távú előnnyel. Az ilyen rendetlenségek fokozzák a központi rendfenntartás iránti igényt. Mit követel erre a felingerelt közvélemény? Központilag kényszerítsék ki, hogy a jogosultsággyakorló tisztelje a mások jogát! Szűnjön meg a potyázás! Csakhogy ez a fajta központosított rendfenntartás igen költséges, és az elnyomás lehetőségét hozza magával.

Mivel jogosultsággal elsősorban a tulajdonosok élnek, legyen kutyájuk, házuk vagy olajbehozatali engedélyük, s mivel a tulajdonosok azok, akiktől a központi rendfenntartás költségei adók formájában beszedhetők, a dolog elég reménytelennek tűnik. Legalábbis amíg nem éppen ezeket a tulajdonosokat érintik hátrányosan az externalitások. Ha a gazdagok egymás telkére építenek engedély nélkül, ha a kutyatulajdonosok a más kertjét használják kutyafuttatónak, ha a gazdasági cápák egymásnak nem szállítanak, mindezek az anarchisták mindjárt joppártiak lesznek. De ennek a fordulatnak, a nálunk adott tulajdoni

eloszlási viszonyok és a könnyen elérhető magánrendteremtés előnyei miatt csekély az esélye.

Hegelgel szólva „[a] jog a szabadságra vonatkozik, az ember e legfenségesebb és legszentebb birtokára, és ezt ismernie kell, hogy kötelező erejűnek érezhesse”. De hogy e tudati feltétel teljesülhet-e manapság, az kétséges. Hogy a jogosultsági alapú jogrendszer az államot korlátozza, és elvileg a szabadság lehetőségét kínálja, az elégtelen lehet a jogosultságok társadalmi legitimálásához, ahhoz, hogy a jogosultságok a jogrendszer axiomatikus alapjaként működjenek. A posztkommunista tudatú polgár állampárti, mert az államtól várja ellátását. Ez a jogosultságtudat sajátos torzulásához vezet. „A modern világ elve – vélte Hegel – megköveteli, hogy amit minden embernek el kell ismernie, mint valami jogosult mutatkozzék meg neki.” Ám a szolgáltatást igénylő a maga kiszolgáltatottságát, a személyes helyzetével járó nehézséget (nagy családos, rokkant, munkanélküli) teszi meg ilyen mindenki által elismerendő jogosultságnak. „Szükségem van rá, tehát jár nekem.” Ez a posztszocialista jogok alapja, amit „szerencsésen” egészít ki az a nézet, miszerint aki nem szorul ilyen járandóságra, az biztosan csaló. Ez a járandósági szemlélet egy szociális-rendi-korporatív jogrendszert és egy atyáskodó államot intézményesít.

A mese válsága

A jogosultsági nyelvvel kapcsolatban nemcsak ennek jóléti-elosztási és egyéb igazságossági problémáira kell tekintettel lennünk. (Ezek egyébként nemcsak kelet-európai viszonyok közt lehetnek hátrányosak széles tömegek számára.) A jogosultságra épülő jogrendszerrel szemben kifogásolható ennek túlságos individualizmusa. A jogosultságok gyakorlása szembeállítja egymással az embereket, bomlasztja a közösséget, gyengíti a társadalmi kohéziót.

A jogosultsági diskurzusnak még a jogban is megvannak a maga határai. A jog hatására létrejövő cselekvések egy részét nem a jog-kötelesség kettőse dirigálja. „[A] létezés nagyobbik felét nem aktusok, hanem akták teszik” – mondá Musil. A jogosultsági nyelv félrevezető: ott is az egyént teszi felhatalmazottá, ahol a pillanatnyi mérlegelés és a politikai szempontú döntés áll a jogalkotás és a társadalmi megegyezés mögött. A jogosultsági alapú szabályozásnak egy sor életviszony ellenáll. Ez komoly kihívás. Ahová nem jut el a jog fényecskéje, ott a társadalmi viszonyok hierarchizáltak és szabadság nélküliek maradnak, a jogi beavatkozás viszont gyarmatosító hódításnak bizonyulhat. A család a jogi beavatkozással elvesztheti intimitását, és az állam – vagy az uralkodó erkölcs – kiszolgáltatottjává válik. Másrészt jogi beavatkozás nélkül a család elesettjei, a megkínzott gyermekek és a megerőszakolt feleségek védtelenek maradnak.

A kérdés csak az, hogy például a gyermek jogai nevében történő szabályozás ténylegesen javítja-e a családban élő gyermek helyzetét.

Mindezek után mennyiben indokoltak még a jogosultsági szerkezetek ott, ahol *posztmodern társadalmat* emlegetnek, és mennyi az esélye annak, hogy e szerkezetek érvényesüljenek? A posztmodern állapotban – amennyire egy intellektuálisan kicsiholt életérzés fogalmilag megragadható, és amennyiben a relativizmusból egységes fogalom alkotható – a társadalmi viszonyok bonyolultsága a kezelhetőt túllépi, és objektív jelentések helyett eseti konstrukciók adnak értelmet a társadalmi cselekvésnek, melyben összefüggést csak a szerkesztő-formáló elme talál. A posztmodern állapot leírói szerint megismerés helyett csak mesélni lennénk képesek, esetleges valóságokról. A posztmodern állapot már nem konstruált valóság, nem is egyszerűen elbeszélések sorozata, hanem a mese válsága. A jog arról volt hírhedt, hogy csúcsos sisakú (és gumibotos) férfiakat indított cselekvésre, méghozzá lehetőség szerint egységesen kezelt, ellenőrzött, vagyis kanonizált szövegek alapján. Most mindez esetleges-ség, *anekdot*, *oral history* lenne: elbeszélés az egységesített normaszövegről, mítosz a jogalkalmazásról.

Mondhatjuk persze, hogy a megismerő tudat, az elkényeztetett, narcisztikus gyermeki intellektus a maga kudarcát tartja a világ kudarcának.

A felvilágosodás dialógusában – mondja Lyotard – egy állítás akkor elfogadható, ha „beillik a racionális szellemek közötti lehetséges összhang perspektívájába”, amilyen például a közösen elfogadott politikai cél. Ilyen cél lehet akár az emberi jogok és az autonómia érvényesülése is. Meglehet, igaza van Lyotard-nak abban, hogy ezek a tényleges diskurzusok – mint a jogosultságokban elbeszél jog oly korlátozott érvényesülése is mutatja – nem felelnek meg az értelemtili érintkezés követelményeinek. A társalgás kiválasztott és kiváltságos résztvevői elbeszélnek egymás mellett. Nincs meg a racionális szellemek közti, a legitimitációhoz szükséges értelemteremtő összhang. Ebből azonban nem következik, hogy fogalmilag is képtelenség lenne a megértés.

Mindenesetre, a modern társadalmak és szabályozórendszereik, így a jog is, sokkal bonyolultabbak, intellektuálisan nehezebben és másképp kezelhetők, mint a modernitás állapotának korában, ahol a jogosultsági cselekvési programok, az egyéni szabadság a jog szerkezetében – a szabadságot kiteljesítő, szinte beavatkozásmentes magánjog és *common law* idején – oly nagy szerepet játszott.

Ahelyett, hogy normatív hittételként ismételnénk Max Weber leírásait, abban a reményben, hogy a valóság majd normatív rendként fogadja el az ő igazságait a kiszámítható és ennyiben racionális jogról, inkább emlékezzünk Weber lidércnyomására, melyben a modernitás kiszámítható jogosultsági szerkezeteit tönkreteszi a materiális igazságosság, a jóléti állam „ajándéka”.

Nézzünk szembe a tapasztalati tényekkel! A jog még ott is csak határozatlanságot és kiszámíthatatlan mértékű beavatkozásigényt szül, ahol a jogosultságok érvényesülését, beavatkozásmentességet ígér. A jog a világ tudományos ihletésű átszervezésének szolgálatába szegődött. A tudomány természeténél fogva fejlődik, az átszervezés folyamatos változtathatóságot és beépítést kíván. A tudományos és technikai fejlődés befogadása a mindenkori *kockázatvállalás* intézményesítését követeli. Mint a német Alkotmánybíróság a Kalkar atomerőmű ügyében kifejtette, a biztonságos emberi élethez való jogba belefér, hogy „az emberi életet biztosítandó – a tudomány és technika mindenkori fejlettsége szerint határozzák meg az atomerőművek biztonsági szintjét. A jog – mint valami kezdő biztosítótársaság – megengedhető kockázatokkal, és nem holmi cselekvési szabadsággal foglalkozik, mivel senki sem akarja – nem is tudja – vállalni a felelősséget a cselekvések megengedéséért vagy a cselekvési szabadság meghagyásáért. A jogalkotó szorong vagy tudatlan, vagy a tudás megszerzése és feldolgozása túl időigényes és ezért túl költséges számára. Még olyan, a szabadságot közvetlenül érintő kérdésben is, mint a rendőrségi fogvatartás, a francia Alkotmánytanács ráhagyta a törvényhozóra, hogy az előbb leszállítsa ennek idejét hat órára, aztán az új kormánytöbbség rendteremtő idegeskedését követően az is megfelelt, ha fölemelték: a kérdés – mondták – közbiztonsági kockázat, s nem a szabadság kérdése.

A modern jogot az elmúlt századokban elvileg a társadalmat átfogó, egységesítő intézményként működtették. Egységes nyelv vagy legalábbis egyetlen nyelvtan volt, a törvény absztrakt szabályai minden helyzetet rendezni kívántak. Most ez kerül veszélybe: mintha a jog megengedné, hogy némi külső, központi ellenőrzés megőrzése mellett az egyes életszférák, a központi hatalom által elismert professzionális és helyi hatalmak a maguk nyelvjátékait űzzék.¹ A jog a mai – vagy harminc éve tartó – posztmodern állapotában odáig jutott, hogy elismeri a maga szétesését. Átengedi a terepet szakmai önszabályozásoknak, miután a tudományosult vagy szakmaivá, szakkérdéssé vált viszonyokat képtelennek bizonyult központilag kezelni. Arról azonban nem mondott le, hogy az alapvető jogok nevében bizonyos átfogó ellenőrzésre ne jelentse be igényét. Sőt, ellentámadásba megy át, a magánviszonyokba is bekúszik, hogy

¹ Az alapvető szabadságok mindenütt érvényesülni hivatottak lettek volna (ezen az alapon, a szerződési szabadság minden életviszonyt átfogó jellege alapján hirdette a múlt században az amerikai Legfelsőbb Bíróság, hogy a kollektív szerződés elfogadhatatlan). A rendi szabályok a 19. században csak zárványként vegezték, mint a polgári joggal szemben a kereskedelmi jog a hivatásos kereskedők viszonyainak szabályozására vagy az ügyvédekre vonatkozó hivatásrendi szabályok. Csak lassan léptek ezek mellé más privilegizált rendszerek azt követően, hogy az orvosoknak sikerült magukat a tudomány nevében szakmáítani, majd pedig a gazdasági monopolszervezetek elterjedésével.

az alapvető jogok érvényesüljenek. Az egyenlő méltóság elvének a magán-munkaviszonyokat is át kell hatnia. (Az Egyesült Államok fontos kivételével, de ott is csökkenő mértékben.)

A jog elfogadja, hogy a világ kontingenciákból áll, és a társadalmi biztonságot és rendet mint elviselhető kockázatot igyekszik előállítani. Azazhogy még ezt sem teszi, hanem az egyes életszférákra hagyja, hogy saját, elsősorban professzionális szabályaik szerint határozzák meg az elfogadható kockázatvállalás mértékét, amin túl nincs is felelősség.²

A folyton változó, bizonytalan kockázat-meghatározási folyamat végeredményéhez legfőljebb utólagos szankciót fűz a jog. A gondatlan veszélyeztetésért járó büntetési tételről olvashatunk a törvénytárban, de hogy mi a gondatlan veszélyeztetés, azt – hivatásrendi érdekei szerint – minden szakma maga határozza meg. A jog tehát úgy lesz bizonytalanságkezelő, hogy maga a szabályozás csak a kockázatkezelési döntés helyét, esetleg a döntési folyamat egyes elemeit és állami ellenőrzésének határait tartalmazza.

A bizonytalanságkezelés újabb bizonytalanságokat szül. Mivel a szabályozandó helyzeteket túl változékonynak, bonyolultnak és ezek miatt előre láthatatlannak ítélik, előtérbe kerül – a *menet közbeni finanszírozás* mintájára – a menet közbeni konfliktusrendezés és szabályozás. A törvényhozó kihasználja a hitvallássá emelt előre láthatatlanság és objektív bizonytalanság kínálta igazolást. Hogy elkerülje a bírálható, netán szavazatcsökkentő állásfoglalást a vitatott kérdésekben, inkább leadja a döntési jogokat mindenféle professzionális vagy a jogalkotó által létrehozott, ún. „pártatlan” testületnek (ami persze a bürokrácia és a pártok klienseinek ad megélhetési és uralmi lehetőséget). Ezek a testületek azután már nem a jogi dialógus keretei közt okoskodnak, nem a tisztas eljárás feltételei közt döntenek. Vagyis megszabadulnak a jogban levő jogosultsági elemektől.

Az az elbeszélés, amelyben a jog az egyetlen központ, az állam rendjeként jelenik meg, mára hitelét veszítette. A jogi szabályozás egy sor esetben mindössze arra törekszik, hogy biztosítsa közösségek, szervezetek, csoportok, intézmények autonómiáját, azt, hogy magukra nézve önállóan, saját szabályaik szerint hozzanak döntéseket. Az önszabályozó szervezetek, közösségek döntése a részt vevő egyének szabadságát, egyébként elismert jogait érinti, ezért az egyéni jogosultságok nyelve ezzel az önszabályozó nyelvvel könnyen összeütkö-

² Az életviszonyok egy része a nemzeti kereteken kívül, felül zajlik. A kódolt telefonok mennyiségi és minőségi okokból is lehallgathatatlanok. Máskor az ellenőrzéssel járó költségek tűnnek elfogadhatatlannak, mint amikor a repülésbiztonságot fokozott műszaki ellenőrzéssel és követelményekkel akarják javítani. Ha a terrorista merényletek elleni védekezés érdekében három órával az indulás előtt kell az utasnak kiérnie a repülőtérrre, az utasok egy része rövidebb távokon egyszerűen más közlekedési eszközt fog választani.

zésbe kerül. Befellegzett volna a jogosultságoknak? Korántsem. A jogosultság nyelvéhez érdek és megszokás egyaránt ragaszkodik. „[Az] emberiség történetében még soha egyetlen mondatot maradéktalanul át nem húztak, de be sem fejeztek, amiből azután a fejlődés ama zavarba ejtő tempója következik, mely csalóka módon hasonlít a szárnyas ökörhöz.” (Musil.) Innen a kísértés a jogosultsági nyelv egyetemes, minden viszonyt átható használatára.³

A nem jogosultsági alapú problémamegoldás és konfliktuskezelés előnye viszont, hogy semlegesít. Ha a cigányt nem „faji okokból”, hanem szakképzettség hiányára hivatkozva bocsátják el, mindjárt sikerült eltüntetni a jogsértést. A semlegesítő szakmai diskurzus azonban veszélyes. Elvitatja az egyén személyként való elismerését és – végső fokon – az önrendelkezést és szellemi nagykorúságot. Világosan kitűnik ez abból, ahogy sokfelé az eutanáziát kezelik. Ez nem egyszerűen az élethez és halálhoz való személyes jog, hanem a „helyes orvosi gyakorlat” kérdése, ahol az orvosi szakma a jogilag egyedül elismert döntéshozó. Mi több, a jog azt is tagadja, hogy az orvos döntést hozna életről és halálról: az orvosnak mindössze a szakmailag indokolt kezelést kell választania. Hogy ettől a terminális beteg hamarabb vagy később távozik a szomorúság völgyéből, az *lege artis* kérdés. A terminális beteg, a gépre kapcsolt haldokló nem alanya, pusztán tárgy a folyamatnak. Humánusan kezelt tárgy (jó esetben), de attól csak tárgy marad. A betegjogok esetleges elismerése csak eljárási jellegű jogot ad, tájékoztatást és megszólalási lehetőséget, a megszólalási jog következményei és főleg a döntés terhe nélkül. Az eutanázia jogosultságra épülő jogiasítása – időigényessége miatt is – túl költséges. Amikorra a bírósági eljárás lezárul, a beteg már túl sokat szenvedett – vagy rég halott. Az akarat kifejezésére képtelen beteg számára a jogosultságérvényesítés lehetetlen. De az eutanáziához való jog elfogadtatásának legfőbb nehézsége abban áll, hogy a legtöbb társadalom egyszerűen nem kívánja elviselni a jogosultsági alapú döntés morális feszültségét. Holott itt – a halál választásában – mégis a legalapvetőbb egyéni jogról, az élethez való jogról lenne szó.⁴

3 A diák a felelettel és az azt meghatározó tanrenddel szemben jogaira hivatkozik, a munkahelyen az alkalmazott megkövetelné méltósága mint jog diszkriminációmentes tiszteletét, a munkanélküli az egyenlő jog nevében elvitatja a munkaadónak a munkásfelvételkor alkalmazott válogatási szempontjait. De a posztmodern racionalitás keresztezi ezt. Ha a munkáltató a tudományos *management* és munkaerő-politika elveit és szabályait követi, nem lesz nyíltan diszkriminatív: a nem alkalmazás „oka” nem a cigány származás, hanem az alacsonyabb képesítés. Hogy a döntés mögött társadalmi, strukturális egyenlőtlenségek állnak, azzal a semleges, szakmai megközelítésnek nem kell törődni; ez alól fel van mentve. A vizsga a személytelen képesítés objektív rendszerén alapul, a munkaerő-felvétel „objektív” – a szakértelem hierarchiát igazol.

4 Az eutanázia ugyan az emberi önrendelkezési jog legegyszerűbb megnyilvánulása lenne (az öngyilkossággal együtt), de az eutanázia-döntés jogiasítása, különösen pedig jogosultsági nyelvre fordítása a legtöbb modern társadalom számára jelenleg elviselhetetlen morális teher.

Mi az értelme a jogosultságoknak ebben az újfajta kiszolgáltatottságban – amit a géptől függő, a gép nyúlványaként létező beteg példáz? Megítélésem szerint a jogosultság mint bíróilag védett cselekvési lehetőség ellensúlyozhatja a tárggyá lefokozást. Ennek két útja körvonalazódik. Sokszor és sokan a döntéshozatali eljárásban való részvételi, esetleg együttdöntési jogokban, a részvételi jogosultságok erősítésében reménykednek. Mások a hagyományos alapjogokat erősítenék tovább, és a partikularizált döntési helyzetekben az eddiginél nagyobb autonómiát biztosítanának az egyénnek.

A jogosultságra épülő jog az emberiség egyik legnagyobb vívmánya. Mint az emberi tudás minden nagy vívmánya, e szellemi alkotás is hajlamos elbizakodottságra és eredeti érvényességi körén túli terjeszkedésre. Mai jogrendünk alapvető gondja, hogy mennyire lesz képes a szabadság jogrendjévé válni. De amikor ennek útját keressük, nem feledkezhetünk meg a túlzás zsákutcáiról, és nem tagadhatjuk, hogy a szabadság kényelmetlen és költséges, a mai világ pedig hatékonyságban gondolkodik, és hiányzik belőle a szabadság hatékonyságának érvényesüléséhez szükséges kockázatvállalás és türelem. Akik a türelem művészetét gyakorolják, s akiknek ezért külön hálával tartozunk, azok – Gustav Radbruch nyomán – tudják, hogy „...a kultúra türelmes. A technika türelmetlen. A türelmetlenség e kor bélyege és stigmája. A türelem nyeri el a mulandótól a tartós értéket, tartja meg az illanó pillanatot, győz az idő felett, mert nem aggódik, hogy elveszti az időt; az út minden állomásán célban van, és a munkában már a művet élvezzi, ami létrejön. A türelem egyensúly, hit és bizalom.”